

Postkoloniaalne arheoloogia

Chris Gosden. Postcolonial Archaeology. Issues of Culture, Identity, and Knowledge. – Archaeological Theory Today. Ed. I. Hodder. Polity Press 2001, 241–261.

Refereerinud Tanel Saimre (2006)

Terve tänapäeva arheoloogia on kronoloogilises mõttes postkoloniaalne – koloniaalajastu on ju läbi. Kuid teaduslikus ja poliitilises mõttes on see vaid pooleldi nii: suur osa arheoloogiast ei mõtesta veel oma koloniaalset päritolu, postkoloniaalset teooriat ega ka tänapäevast poliitilist olukorda, kus USA ja Austraalia sarnastes riikides kontrollivad arheoloogia-alaseid tegemisi üha enam põlisrahvad.

Postkoloniaalse arheoloogia temaatika on väga mahukas. Nimetus „postkoloniaalne” võib isegi olla eksitavalt lihtsustav taolise keerulise nähtuse kohta. Käesolevas kirjatükis vaadeldakse postkoloniaalse teooria mõju arheoloogiale ning muutunud intellektuaalset ja poliitilist konteksti. Selles ulatuses, milles postkoloniaalset arheoloogiat on võimalik ühtse entiteedina käsitleda, kujutab see endast arutelu kolonialismi käigus tekkinud kultuurivormidest ja –identiteetidest. Tänapäeva teoreetikute seisukoht on, et kolonialism ei seisne kahe eraldi identifitseeruva kultuurivormi – kolonistide ja koloniseeritavate – vahelises vastuseisus, vaid pikaajalisest koloniaalsest kontaktist põhjustatud hübriidkultuuride tekkes. See teoreetikute seisukoht on otseses vastuolus inimjäänuste ja kultuurimälestiste repatriatsiooni reguleeriva seadusandlusega, mis seab repatriatsioonitaotluse täitmise põhitingimuseks kultuurilise jätkuvuse kolonisatsioonieelsest ajast kuni taotlejani tänapäeval. Taotleja peab tõestama, et ta ei esinda hübriidkultuuri vaid midagi põliskultuurist olemuslikult säilinut. Alljärgnevalt vaatlemegi vastuolu ühest küljest lääne akadeemilise mõtte vahel, mis on selja pööranud essentsialistlikule kultuurikäsitlusele ning teisest küljest põlisrahvaste poolt oma kultuurilise „uuestisünni” läbiviimiseks kasutatavate strateegiatega vahel.

Postkoloniaalne teooria ja arheoloogia

Koloniaalstruktuurid kasvasid üle viie sajandi, arenedes selle aja jooksul istandusest impeeriumini. Viimaste aastakümnete jooksul on suurem osa formaalseid koloniaalstruktuure lammutatud, kuigi võib väita et nad on vaid asendatud rahvusvaheliste korporatsioonide poolt loodud uut tüüpi struktuuridega. Sellegipoolest on taoline muutus kaasa toonud mõttemallide muutuse paljudes valdkondades, kaasa arvatud arheoloogias ja antropoloogias (mis on mõlemad kolonialismi intellektuaalsed sünnitised).

Postkoloniaalse teooria tuumaks on essentsialistliku kultuurikäsitluse eitamine. Kultuuri ei käsitleta staatilise ja monoliitsena, samuti ei saa kolonialismi võtta kui põliselanikele peale surutud võõrast kultuuri. Koloniaalkultuure peetakse nüüd algkomponentidest (kolonistide ja põliskultuurist) moodustunud keeruliseks kompleksiks, kus need algkomponendid ei ole teineteisest isoleeritud vaid segunevad millekski uueks. Teine erinevus vanematest käsitlustest on kultuuri (arhitektuuri, kõne- ja kirjakeele, riietuse jne) seadmine olulisimale kohale, samas kui vanemad käsitlused keskendusid poliitilistele (võimu-) ja majanduslikele aspektidele. Kultuuri

uuritakse kirjandusteooria instrumentide abil ning kultuuri võetakse tihti kui dekonstrueerimiseks sobilikku teksti.

Vaatleme esimesena Edward Said'i – ühte esimest ja Palestiina temaatikasse sekkumise tõttu üks tuntumaid postkolonialistlikku teoreetikut. Oma raamatus „Orientalism” (1978) väidab ta, et Lääs on juba Antiik-Kreeka aegadest alates lähtunud lihtsustatud, klišeelisest ning essentsialistlikust Ida kultuuri käsitlest. Ida võetakse alama, vaikse, feminiinse, despootlikku, irratsionaalse ja tagurlikuna, samas kui lääsi on maskuliinne, demokraatlik, ratsionaalne, dünaamiline ja edasipüüdlik. Taoline suhtumine kajastuvat isegi Idasse positiivselt suhtuvate inimeste mõtteavaldustes. Sellisest käsitlest lähtuvad ka õigustused Ida tegemistesse vahelesekumistele ning läänestamispuüetele. Ka arheoloogias võime taolist mõtteviisi kohata. Näiteks siinkohal võiks tuua Gordon Childe'i loodud kontrast Egiptuse ja Mesopotaamia tagurlike teokraatlike struktuuride ning Euroopa elava barbaarse individualistliku vaimu vahel. „Orientalism” on loomulikult läänes esile kutsunud teravat kriitikat ja vastukaja, kuid samas on ta põhialuseks lääne mõtlejate ida-käsitlustele.

Derrida nimeline teoreetik on võtnud oma lähenemise aluseks mõtte konstrueerimise mehhanismide analüüsi. Põhiliselt on ta tegelenud teksti, kui kõige olulisema taolise mehhanismi, dekonstrueerimisega. Ta keskendub sellele, mida autorid ei ole tahtnud oma tekstidega edasi anda, kuid mis on seal siiski olemas. Taoline lähenemine on ideaalne paljastamaks mõttekonstruktsioonides leiduvaid koloniaalse mõju jäänukeid ja heitmaks tõsiseid väljakutseid nii arheoloogiale kui antropoloogiale, mis mõlemad põhinevad lääne individualistlikul ja liberaalsel filosoofial.

Gayatri Spivak'i töödes pole põhikohal mitte vigade paljastamine, vaid püüe mõista, kuidas tekivad tõed. Ta kasutab kirjandusteoreetilist lähenemist, näiteks *catachresis*'t (tõlge?) – ideede ja kujutelmade kontekstist väljarebimist ja juhuslikkuse alusel kasutamist. See on kolonialistlikus kirjanduses konstantselt esinevate essentsialistlike persoonide (Indiaalane, Aasiaalane) antitees. Ta ei loo kolonialistliku diskursuse kõikehõlmavat skeemi, vaid süveneb pigem koloniaalajaloo paljutahulisesse.

Homi Bhabha eesmärgiks on samuti paljastada kolonialistliku vaatevinkli liigset lihtsust ja klisheelisust. Näiteks toob ta, et „pärismaalane võib kujutada endast metslast-kannibali ning olla samas kuulekas teener; kehastada pidurdamatut seksuaalsust ja olla süütu kui laps; olla müstiline, primitiivne ja lihtsameelne ning edukalt valetada ja sotsiaalselt manipuleerida.” Liigne keskendumine kolonistide ja koloniseeritavate vahelistele erinevustele on vale. Kolonistid oma mõtetes fikseerisid ja sildistasid koloniseeritavad teataval viisil ja seejärel püüdsid neid muuta. Näiteks võib tuua anglitseeritud indiaalase. Kui inglased soodustasid indiaalaste anglitseerumist, lõid nad inglise kultuurile seeläbi tugevama identiteedi ja anglitseerusid seeläbi ka ise.

Alles viimasel ajal on hakatud aru saama sellest, kuidas koloniaalsuhted on mõjutanud poliitilist, majandus- ja sotsiaalfilosoofiaid. Ironiline on ka tõik, et postmodernism, mis apelleerib tänapäeva eluviisi kriitikale, võtab ka ise aluseks läänelikud väärtused. Modernism on ju lääne sünnitis, seega on ka läänes tekkinud tingimused mis viisid postmodernismi sünnini. Bhabha väidab, et kõik kultuurid on hübriidid, kreoolsed vormid. Selle kohaselt on järelikult ka kõik kultuurid on tekkinud läbi modernismi ja mänginud rolli meie tänapäevase, modernistliku maailma tekkes. Nii Lacani, Derridat kui Foucault'd võib süüdistada läänekultuuri normiks pidamises.

Said, Spivak ja Bhabha on teoreetikud, kellel on arheoloogiale palju pakkuda. Said'i orientalisti-kriitikat saab rakendada paljude mineviku-uurijate seisukohtade suhtes. Ajalookirjutuses

kasutatakse selliseid kategooriaid nagu suguharu, pealikuühiskond ja riik. Selline progressiivne ajalookäsitus mustab kõike, mis nende kategooriate sisse ei mahu. Väidetavalt on vaid riigid piisavalt dünaamilised moodustised, ja riikide hulgas on omakorda teistest dünaamilisemaid. Hiinat, Indiat, Mesopotaamiat, Egiptust ja asteeke käsitletakse kui arengust mahajäänuid. Sellise käsitluse ümberpööramiseks saame brutaalse pildi kolonialismist, kus Euroopa riikide käed on verised ja teised riigid on muude eluvormide suhtes sõbralikud. Kivist tööriistu kasutavate ameerika põlisrahvagruppide võrdlemine Euroopa kiviaja inimesega on vaid kolonialistlike jäänukite jäämäe tipp. Sellise mõtteviisi dekonstruktsioon võib viia radikaalselt erineva arheoloogiakäsitluseni.

Ei tohiks piirduda vaid postkoloniaalse teooria mõjuga arheoloogiale. Tuleks mõtiskleda ka selle üle, milliseid muutusi postkoloniaalses teoriast võiks esile kutsuda arheoloogia. Nagu arheoloogia, nii ka kolonialism oli olemuslikult materiaalne – liikumapanevaks jõuks oli vajadus kolooniamaade rikkuste järele. Kultuurilisi erinevusi märkisid erinevused riietuses, ehituskunstis ja inimkehades. Neid tuleb ka käsitleda materiaalsena, mitte lihtsalt kui tekstidena. Viimaks – arheoloogid teavad, et viimane kolonialistlik ajastu polnud esimene. Viimase 5000 aasta jooksul on olnud hulgaliselt ekspansioone, mida võib käsitleda koloniaalsena, mis tõstatab küsimuse, kas näiteks inkade riiki või Hiinat võib käsitleda samades terminites, nagu viimast kolonialistlikku ajastut.

Viimane valdkond, mida postkoloniaalne teooria piisavalt ei käsitle, on põlisrahvaste tänapäevane võitlus oma maa ja õiguste eest. See on mõjutanud arheoloogiat paljudes riikides ja tulevikus kindlasti mõjutab veelgi enam.

Postkoloniaalne arheoloogia ja põlisrahvaste õigused

Arheoloogia on viimase kahe aastakümne jooksul aina tihedamini seotud poliitikaga. See tendents on kõige ilmsem põlisrahvaste õiguste alal. Seda võib võtta kui koloniseerivate rahvaste püüdlust leppida ära koloniseeritavatega. See toimub läbi kultuuri ja ajaloo ümberhindamise. Arheoloogid on ennast näinud objektiivsete teadlastena, kes uurivad Maa elanike minevikku. Samas põlisrahvad on arheoloogiat võtnud kui viimast vallutusakti, mille käigus juba oma oleviku üle sõnaõiguse kaotanud põlisrahvastelt võetakse sõnaõigus ka nende mineviku üle. Kultuuri jätkusuutlikkuse oluline tingimus on võime oma minevikku ise konstrueerida. See tingimus loob arheoloogiasse hulga uusi suhteid, uurimissuundi ja publikatsiooniviise. Arheoloogia Maailmakongress (World Archaeological Congress) ja muud taolised organisatsioonid mängivad olulist rolli põlisrahvaste ja arheoloogiaüldsuse vaheliste kommunikatsioonikanalite loomisel. Põlisrahvaste küsimus on pakilisim loomulikult sellistes riikides nagu USA, Austraalia ja Uus-Meremaa. See küsimus on väga mitmetahuline ning regionaalselt erinev. Saame käesolevaga anda vaid ülevaate tähelepanuväärsematest juhtumistest.

Vast tähtsaim neist on USA-s 1990. aastal vastu võetud NAGPRA (Native American Graves Protection and Repatriation Act). Selle seaduse põhituum võib tunduda valgele inimesele ülemäära spetsiifiline: õigus kõrvaldada inimluid ja –jäänuseid. Inimjäänused ongi saanud arheoloogiateaduse ja muude maailmavaadete vaheliste vaidluste tulipunktiks. Arheoloogide argumentide tuumaks on väide, et uurijatele tuleb võimaldada ligipääs muististele, sest nemad on erapooletud teadlased, kes juhivad oma tegevuses vaid teaduslikest põhimõtetest. Kultuuri ja inimtegevuse jäljed, kaasaarvatud inimjäänused ise räägivad meile laiemas mõttes inimese ajaloost ja evolutsioonist ning kitsamas mõttes lokaalsest ajaloost. Selle teabe ammutamine on kogu inimkonna huvides. Matusepaiga kaevamata jätmise selle pühaduse tõttu tähendab

informatsioonikadu ja muudab meie teadmised iseenda kohta vaesemaks. Põlisrahvad väidavad, et inimjäänuseid tuleb kohelda vastavalt kohalikele austusavaldustele moraalsel ja kosmoloogilistel põhjustel. Vastasel korral ähvardab meid universumi spirituaalsete jõudude poolt tulenev oht ja see tähendaks ka, et antud alal elavad inimesed ei täida oma peremehekohust maa ja mineviku vaimude vastu. Loomulikult kerkib üles ka võimuküsimus. Põlisrahvad, kes on sajandeid olnud allasurutud, tahavad konstrueerida omale sellise mineviku, mis tunduks neile vastuvõetav ja oleks kooskõlas nende kultuuri loogikaga. See võib kahtlemata tähendada ka arheoloogidega koostööst keeldumist, vähemalt sellistega, kes ei ole nõus töötama arvestades kohalike inimeste tundeid. NAGPRA annab kontrolli kultuuripärandi üle teatud tingimuste täitmise korral põlisrahva esindajatele. Vaatleme ühte konkreetset juhtumit, mis illustreerib probleemistikku hästi.

1991. aastal maeti Alutiiq' külas Larsen Bays, Kodiaki saarel, Alaskas 756 skeletti. Need olid umbes 50 aastat varem Smithsoni instituudi antropoloogi Aleš Hrdlička poolt välja kaevatud. Kaheksa aastat kestnud läbirääkimised Smithsoni instituudi ja Larsen Bay kogukonna vahel lõppesid sellega, et instituut oli sunnitud skeletid siiski taasmatmiseks välja andma. Need läbirääkimised osutasid paljudele probleemidele ja löid mitmeid pretseidente. Robustsete meetoditega kaevas Hrdlička aastatel 1932 – 1936 välja tuhatkond skeletti, dokumenteerides oma tööd väga pinnapealselt. Ka tema suhted kohalike põliselanikega olid väga halvad, sest selline massiline ekshumatsioon polnud neile loomulikult meeltemööda. Mälestused Hrdlička hoolimatusest kohalike elanike tunnete vastu olid ajendiks, miks see juhtum 1980ndatel uuesti käsile võeti. Põliselanike jaoks iseloomustas see juhtum nende suhet valitseva valge rassiga, samas kui Smithsoni instituudi jaoks kujutasid need skeletid 5 % kogu teaduslikust kogust ja vaatamata vigadele üles kaevamisel olulise tähtsusega uurimismaterjali. Larsen Bay suguharunõukogu nõuded skelettide suhtes olid osa suuremast regiooni kultuuri taaselustamise initsiatiivist. Smithsoni instituudi personal oli aga ahastuses.

Läbirääkimised Larsen Bay skelettide osas algasid enne NAGPRA formuleerimist ja lõppesid varsti peale selle jõustumist. Juhtum mõjutas nimetatud seaduse kujunemist ja illustreerib kultuurilisi ja juriidilisi küsimusi, mis sellega seotud on. Seadus sätestab inimjäänuste või artefakti tagasinõudmise alusena kultuurilise seotuse, mis on defineeritud järgnevalt: „gruupid, mille suhe, mida on võimalik ajaloos tagasiulatuvalt jälgida, tänapäevase Indiaani või Havai organisatsiooni ja identifitseeritava varasema grupi vahel.” (tõlge?) Tunnustatakse kolme tüüpi gruppide nõudeid: otsesed järeltulijad, suguharuliikmed ja muud grupid, kes suudavad tõestada oma indiaani päritolu. Viimane küll ei garanteeri nõude rahuldamist, nagu näitab AIAD (American Indians Against Desecration) juhtum, kus nende nõue kinnisvaraarendaja vastu jäeti rahuldamata, sest nad ei suutnud tõestada, et inimsäilmed kelle puutumatus nad taotlesid, kuuluvad nende esivanematele. NAGPRA aktsepteerib kultuurilise seotuse tõenditena geograafilist, geneoloogilist, bioloogilist, arheoloogilist, antropoloogilist, lingvistilist, folkloristilist ja ajaloolist informatsiooni. Larsen Bay juhtumi korral oli tegemist vastuoluga kohaliku suulise pärimuse (mis kinnitas et Kodiaki saarte elanikud pärinevad Koniag'i rahvast, kes on saarel alati elanud) ja arheoloogilise analüüsi (mis viitas katkemisele saare asustuses) vahel. Neist mõlemast kõnekam oli aga bioloogiline materjal, mis pakkus välja ameerika põlisrahva ja vene ning euro-ameerika rasside segunemise. Smithsoni instituut nõustus skeletti tagastamisega enne kui asi seaduse ette viidi, kuid arvatakse et selleaegse seaduse kohaselt poleks põliselanikel olnud õigust nõuda tagasi kõiki skelette.

Eelkirjeldatuga sarnane situatsioon valitseb Austraalias – seadus sätestab, et aborigeenidel on õigus maad tagasi nõuda juhul kui nad suudavad tõestada oma jätkuvat seotust sellega. See seotus ei pea olema tingimata füüsiline, vaid võib olla kultuuriline või rituaalne. Kui aborigeenid suudavad näidata et nad on pidevalt maal jahti pidanud, või rituaalide läbi (kaljumaalingud,

Dreamtime'i aspektid nagu tantsud-laulud jms) selle eest hoolt kandnud, siis on nende nõue õigustatud.

Austraalias leidis aset sarnane juhtum USA Larsen Bay omale: Kow soost Victoria osariigis leiti 40 inimese fossiilid, mis dateeriti vahemikku 9000 kuni 15000 a. tagasi. Kui need Echuca aborigeenide kogukonnale taasmatmiseks tagastati, tõusis sellest suur poleemika. Samas võttis World Archaeological Congress vastu Vermillioni lepingu, mille järgi tunnustatakse põliselanike muret oma esivanemate säilmete pärast olenemata nende vanusest. Sama näeb ette ka Austraalia Arheoloogiaassotsiatsiooni eetikakoodeks. See assotsiatsioon on üles seadnud ka kahepoolse töögrupi, mille eesmärgiks on selgitada aborigeenide kogukondadele taolise teadusliku töö mõtet ja sellest saadavat kasu.

Kõik see on viinud arheoloogid üldise ja liberaalse („teaduse saavutused huvitavad kõiki”) arusaama juurest kitsama, lokaalsema ja üksikjuhtumiga arvestavama käsitluseni. Mõtiskletakse paljude küsimuste üle, sobiva uurimisobjekti leidmisest kuni kultuuridevaheliste erinevusteni. See lisab Hodderi kontekstuaalsele arheoloogiale veel ühe mõõtme – lisaks leidude kontekstile peame tähelepanu pöörama ka kohalike elanike arvamusele neist.

Sellise käsitluse rakendamisel tekib muidugi küsimus, kui palju me saame üldse erinevate piirkondade minevike üldistada üheks suureks minevikuks. Siinkohal on vast kasulik vahet teha informatsioonil ja teadmisel (*knowledge*). Teadmine seostub mingi kindla kultuurikontekstiga. Informatsioon seevastu, on üldistatum, põhineb mingitel universaalsematel eeldustel ja huvil mis ei ole ainult kohaliku kogukonna oma.

Eelpoolkäsitletu taustal on huvitav asjaolu, et Euroopas ei ole arheoloogidel mingit kohustust kohalike inimeste käest kaevamiseks luba küsida, kuigi kohalikel on kindlasti väga tugevad kultuurilised ja emotsionaalsed sidemed lähedaste muististega. See näitab, et probleemid, mis on oma suurema pakilisuse tõttu käsitlemist leidnud mujal riikides (nagu USA ja Austraalia), pole Euroopas veel päevakorradele tõusnud.